

І. Я. Терлюк
Доцент кафедри історії держави і права
Навчально-наукового інституту права та психології
Національного університету “Львівська політехніка”,
канд. іст. наук, доцент

**ПРАВОВІ ПІДСТАВИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ
У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ПИЛИПА ОРЛИКА
(до витоків ідеї незалежної національної української державності)**

© Терлюк І. Я., 2014

У контексті геополітичної ситуації початку XVIII ст. на прикладі зразків творчості Пилипа Орлика окреслюються політичні та правові аргументи на користь існування незалежної Української держави.

Ключові слова: Пилип Орлик, Конституція П. Орлика, Маніфест П. Орлика, Вивід прав України, Європа і козацька Україна, Російська імперія.

І. Я. Терлюк

**ПРАВОВЫЕ ОСНОВАНИЯ УКРАИНСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ
В ТВОРЧЕСКОМ НАСЛЕДИИ ФИЛИППА ОРЛИКА
(к истокам идеи независимой национальной украинской государственности)**

В контексте геополитической ситуации начала XVIII века, на примере образцов творчества Филиппа Орлика, очертываются политические и правовые аргументы в пользу существования независимого Украинского государства.

Ключевые слова: Филипп Орлик, Конституция Ф. Орлика, Маніфест Ф. Орлика, Вывод прав Украины, Европа и Казацкая Украина, Российская империя.

I. Terlyuk

**UKRAINIAN STATE LEGAL BASIS IN THE CREATIVE
LEGACY OF PHILIP ORLYK
(to the origins of the idea of an independent Ukrainian national state)**

In the context of the geopolitical situation at the beginning of the XVIII century, political and legal arguments in favour of the existence of an independent Ukrainian state are designated on the examples of Philip Orlyk's works.

Key words: Philip Orlyk, Orlyk's Constitution, Orlyk's Manifesto, Conclusion rights in Ukraine, Europe and the Cossack Ukraine, Russian Empire.

Постановка проблеми. Прикрою історичною “традицією” є той факт, що як тільки український народ упритул підходить до повноцінної реалізації свого права на самовизначення й цивілізаційного європейського вибору, то наражається на потужний опір цьому з боку нашого найбільшого сусіда. Відповідні потуги державної машини донедавна “братнього” українцям народу супроводжуються, зокрема, пошуком різного роду правових підстав доведення того, що Україна як держава не відбулася або навіть і не мала постати. Чи не останній приклад відмови у державному суверенітеті України - порівняно недавнє повідомлення російських ЗМІ [див. напр.: 2] про те, що група російських депутатів планує вимагати від генпрокурора РФ визнати розпад СРСР незаконним, а відтак притягти до відповідальності т.зв. “радянських сепаратистів”.

Подібне ставлення сусідів до української державності було таким завжди – чи те стосується доленосних років початку або середини минулого століття, чи трьохсотлітньої давності. Часу, коли

разом із закладенням Російської абсолютної монархії у політичній ментальності росіян закріпилося уявлення про Україну/Малоросію як про невід'ємну частину імперії [Див. докл.: 10]. Така ситуація, в силу відчуття небезпеки з боку імперської Росії, спонукала українських інтелектуалів, принаймні їх частину, до обґрунтування власне правових підстав постанови української держави як незалежної. І найперше такі процеси пов'язуються із середовищем “мазепинського руху” - української політичної еміграції початку XVIII ст., зокрема її провідником, екзильним гетьманом Пилипом Орликом. Останній залишив по собі сповнену суспільно-політичних мотивів поетичну та, головню, публіцистичну спадщину, в якій конструює нове для тогочасної української політико-правової думки концептуальне бачення державності - її характеру, форми правління, територіального устрою, поділу влади тощо.

Мета статті. На прикладі аналізу зразків творчої спадщини Пилипа Орлика привернути увагу до початків формування уявлень про українську державність як про національну, себто таку, що відповідала інтересам українців початку XVIII ст., яких тодішні європейці називали “козацькою нацією”, та головне – окреслити політичні та правові аргументи на користь існування незалежної Української держави в контексті геополітичної ситуації того часу.

Стан дослідження. З-поміж значного історіографічного доробку - переважно “чистих” істориків, рідше істориків права чи політологів - присвяченого постаті й творчості гетьмана-вигнанця Пилипа Орлика, лівова частка висвітлює його Конституцію [8]. З порівняно недавніх видань як найбільш ґрунтовні, з нашого погляду, відзначимо праці В. Кононенка, О. Кресіна, О. Струкевича, Т. Чухліба [3]. До того ж у ювілейному для першої Української Конституції році проведено низку міжнародних наукових форумів, наслідком яких стала поява відповідних збірників [Див. напр.: 12]. Проте видання, яке значною мірою уможливило дослідження проблеми, зібравши під однією палітуркою усі найважливіші твори П. Орлика, з'явилося лише в останні роки [6]. До того ж книга супроводжується змістовними супровідними статтями В. Шевчука та О. Трофимук. Чи не найсвіжіша з відомих нам праць, де певною мірою розглядаються означені у заголовку проблеми, належить Т. Г. Рендюку [7]. Разом з тим серед означеної літератури спеціально не виділяється проблема обґрунтування правових підстав української державності, а відтак у цій проблематиці ще залишається чималий інтелектуальний ресурс. Тим паче, що цілісного погляду на означену принаймні у підзаголовку проблему потребують події в Україні останнього часу.

Виклад основних положень. Найбільш відомим твором, в якому були викладені головні політичні та правові ідеї української політичної еміграції, справедливо вважається “Договір та постанова між гетьманом Орликом та Військом Запорозьким”, більше відомий як “Пакти й Конституція прав і вольностей Війська Запорозького...” (тут і нижче курсив наш – І.Т.) [Див.: 6, с. 25–72]. Разом з тим Конституцію П. Орлика справедливо вважають першим українським конституційним актом, що відображав політико-правові ідеї української козацької старшини початку XVIII ст., що спрямовувалися на захист соціальних і правових інтересів та участь в управлінні державними справами [7, с. 77–78].

Проте за обставин свого укладення Орликова Конституція була, передовсім, своєрідним маніфестом “мазепинського” руху, тобто програмою борців за українську незалежність початку XVIII ст. Для пояснення основної позиції “мазепинського” руху - Україна споконвічно незалежна від Москви держава і складова частина європейської християнської цивілізації - у документі відтворюється теорія українського хазаризму. Зокрема про український (козацький) народ йдеться як про “давній та відважний”, який раніше називався хазарський, мав велику територію і утворював незалежне князівство. Був навернений у християнство Константинопольським апостольським престолом. Навіть Візантійська імперія боялася хазарського кагана, і для встановлення союзу з ним імператор одружив свого сина з дочкою кагана [6, с. 25–26]. Варто зазначити, що у латинський варіант Конституції уводилося положення у викладі про походження хазарів-козаків від готів (свевів-шведів). Звичайно, останнє також було міфом, однак викликаним вже потребою політичного моменту. За його допомогою, а також права давнього “дружнього сусідства” і “тісного зв'язку любові” українців і Криму Орлик переслідував мету обґрунтувати історичну необхідність та неминучість коаліції Швеції, України і Кримського ханства [9, с. 149–150].

Згодом П. Орлик окремо теоретично обґрунтував невід’ємне право українського народу на створення незалежної національної держави. І його заслуга в цьому насамперед полягала в тому, що він уперше в історії української суспільно-політичної та правової думки спробував, апелюючи до міжнародного досвіду, переконати європейських політиків у необхідності визнання Української держави як незалежної.

Погоджуємося з Т.Рендюком, що П. Орлик чітко усвідомлював можливість України розраховувати на міжнародну допомогу. Вона могла бути лише в тому випадку, якщо українська справа буде добре популяризована в Європі та європейські політичні кола будуть нею зацікавлені [7, с. 113]. Відтак відразу після підписання турецько-російського договору 4 квітня 1712 р. він французькою і латиною укладає “Маніфест [до європейських держав]” [Див.: 6, с. 120–126], яким дає знати королям, князям, республікам та іншим християнським державам про причини, які схилили його прийти в Османську імперію і підняти зброю проти царя московського. А вони полягають в тому, що “природнім правом є визволятися від гноблення і трудитися, аби повернути те, що несправедливістю та переважною силою було у нас забрано: всім відомо, як трактовано нас у Московській імперії” [Там само, с. 120].

Далі Орлик згадує гетьмана Б. Хмельницького і Московсько-Переяславський договір 1654 р. Наголошує на клятві московського князя Олексія Михайловича “вічно охороняти під своєю протекцією козацьку націю і руський народ”. Вказує, що саме Москва порушила договір із Б. Хмельницьким: московський цар, порушивши “закони та вольності козацької нації хотів обернути у рабство вільний народ руський” (український – І. Т.). Тут йдеться про Петра I, який мав плани перетворити козаків у регулярну армію, а військо Запорозьке знищити. Гетьман І. Мазепа повстав проти цього, а те, що пішов на союз із Карлом XII, не має дивувати, бо “він у цьому наслідував гетьмана Б. Хмельницького, який уклав із найяснішим королем шведським Карлом угоду та військовий союз заради визволення Вітчизни від польського ярма” [Там само, с. 121]. Тепер, після Полтавської битви, Україна стогне під ярмом Москви, і вже сам Орлик продовжує акцію Мазепи. Союз же України з Туреччиною почесний і вигідний для християнської нації. Далі коротко викладаються умови цього союзу.

Проте політико-правовою сутністю “Маніфесту” стало обґрунтування гетьманом права українського народу на боротьбу за визволення та створення власної незалежної держави. У цьому контексті П. Орлик, зокрема, писав: “Ми не можемо дивитись холоднокровно на нещастя, яким віддана наша нація, на порушення її прав у так багатьох випадках, ми однак не будемо діяти з почуття помсти, але ми керуємося виключно мотивом справедливості та згідно з правом, яке дозволяє кожному захищати свою власну справу й свою власну мету...” І далі: “Яким би не був успіх нашої справи і якою б не була доля зброї, що її ми за справедливістю мусимо підняти, розрадою нам буде те, що трудилися, важачи самим життям нашим заради слави і користі нашої коханої Вітчизни...” [Там само, с. 124].

Варто відзначити, що за допомогою “Маніфесту” П. Орлик у загальноєвропейський контекст тогочасних міжнародних відносин вмонтував українську справу. Він писав, що лише тоді “...коли козацька нація буде обновлена в своїх правах”, буде можливим досягнення миру на континенті. І ці слова чітко відповідали суті започаткованої гетьманом активної політичної та дипломатичної діяльності на європейському просторі: відображали геополітичну ідею головного представника мазепинської еміграції, а саме: бачення України як держави, що своїм існуванням мала забезпечити зв’язок між східною та західною цивілізаціями, захищати західноєвропейський простір від подвійної загрози зі сходу - ісламської та, зокрема, російської експансії [7, с. 115].

Остання теза близько нагадує наші дні. Для порівняння. Глава українського МЗС П. Клімкін наголосив: якщо Захід дозволить втрату Україною її східної частини, то це стане “найбільш небезпечною помилкою”, що призведе до замороження конфлікту та до гуманітарної катастрофи “зі всіма екологічними й іншими аспектами... У цьому сенсі суверенітет України є не тільки прецедентом, а й абсолютною ціллю, щоби гарантувати безпеку Європи” [11].

Подальший розвиток політичні та правові ідеї Пилипа Орлика щодо обґрунтування підстав існування української незалежної держави, її місця і значення для новочасної Європи знаходимо в знаменитому “Виводі прав України” (або “Дедукції”) [Див.:6, с. 132–143] – одній з найважливіших пам’яток української політичної та правової думки XVIII ст., що написана французькою мовою і

перебуває у науковому обігу лише неповні сто років: знайдена проф. Ільком Борщакон лише 1922 р. в архівах замку Дентевіль, і яку опублікував він через три роки у Парижі. Після І. Борщака оригінальний рукопис трактату не вдалося відшукати в жодному з французьких архівів. Ця обставина для частини українських істориків - Миколи Андрусіяка, Бориса Крупницького, Ореста Субтельного [Див.: 1] – стала чи не єдиною підставою тою чи іншою мірою сумніватися в автентичності пам'ятки [5].

Основна мета “Дедукції” - показати існування в Європі суверенної, вільної, єдиної та соборної України. Відтак, у документі, звертаючись до прикладів з європейської історії, гетьман послідовно обґрунтовував право українців на власну незалежну державу.

У преамбулі подав коротку історію визвольних змагань українців, починаючи від Б. Хмельницького. Тут, зокрема, вказується, що Б. Хмельницький утворив “незалежне князівство”, гетьманський титул прирівнюється до князівського. Зазначається також, що “Україна залежала тільки під деяким оглядом від царів московських”. “Це факт установлений, - пише Орлик, - і правда загальновідома, що козацька нація і Україна були вільними”. Договір 1654 р. називає “союзним”, який порушила Росія, бо “царські генерали, скориставшись із довір'я козацької нації, хитрощами захопили велику кількість інших укріплень і потім почали командувати, мовби господарі, в цій країні” [6, с. 132].

Документ заперечує думку про те, що царський уряд перебрав якісь права на землі Війська Запорозького від Речі Посполитої, наголошуючи, що Богдан Хмельницький 1654 року представляв державу, вже звільнену з-під влади Варшави та визнану низкою країн [4, с.164].

Далі у “Виводі прав України” подаються точки договору між Україною та Швецією. Автор вказує, що з часу Зборівського договору 1649 р. Україну “визнали як князівство ціла Європа і навіть сам цар”. Польща над Україною мала тільки право опіки, отже, тільки таке право й могла передавати Росії. Відтак, порушуючи права України, “московський двір належить уважати за узурпатора України” [6, с. 139].

Переконливо розкривши загарбницьку сутність української політики Москви та повну правову безпідставність її намагань “відбирати Україні її вольності та привілеї”, П. Орлик доводив, що “народ завжди має право протестувати проти гніту і повернути уживання своїх стародавніх прав, коли матиме на це слушний час” [Там само, с.134].

Як досвідчений дипломат, П. Орлик окреслив аргументи особливої зацікавленості Європи у відновленні прав України. Він першим з-поміж українських політиків прагнув показати, що реалізація української державної ідеї сприятиме збереженню миру в європейському регіоні й не призведе до порушення встановленої рівноваги: поки не будуть задоволені справедливі прагнення гетьмана П. Орлика щодо України, і поки Московський Двір не задовольнить справедливі скарги конфедерації, на чолі якої стоїть гетьман. І не треба лякатись, що в разі відновлення цього князівства (України – І.Т.) через ослаблення Московщини порушиться європейська рівновага. Навпаки – зміцниться. Свідченням цього є приклад Генеральних Штатів (П. Орлик має на увазі Нідерланди – І.Т.). При цьому він застерігав європейські країни, що коли вони не допоможуть Україні звільнитися з-під московського ярма й утвердити свою державну незалежність, то наражатимуться на серйозну небезпеку з боку Росії, “яка незабаром може змагати до повалення європейської свободи (виділення наше – І.Т.). Ті, що дбають про інтерес цілої Європи і кожної її держави, зокрема, легко зрозуміють небезпеку для свободи Європи від такої агресивної держави”.

П. Орлик звертався до міжнародного права, яке “вимагає допомагати в крайніх випадках пригніченим громадянам”, враховуючи обов'язки християнства, справедливості й гуманізму. “Це ж бо інтерес усіх європейських держав так зробити, щоб Україну звернено гетьманові Орликові, котрого вільно обрали і проголосили стани України... Міжнародне право вимагає допомагати в крайніх випадках пригніченим громадянам; тим слушніше, справедливіше і в більшій згоді з обов'язком християнства й навіть гуманності причинитися до відбудування держав, пригнічених лише тому, що повірили в союз” [Там само, с.139]. У протилежному випадку, український народ був би змушений піддатися під турецьке панування. П. Орлик, закликаючи європейських правителів допомогти Україні здобути незалежність, особливо наголошував на тому, що відродження незалежної Української держави сприятиме захисту європейської свободи від загрози зі Сходу.

Висновки. В історії української політико-правової думки знаковими стали підходи до облаштування Української держави, вироблені зусиллями Першої української політичної еміграції, насамперед сподвижника Івана Мазепи гетьмана в екзилі Пилипа Орлика. Заслуга останнього полягає не тільки у тому, що він є можливим автором, як вважають, першої, а отже, найстарішої в світі Конституції, себто документу, у якому в належних поняттях і термінах тодішнього права обґрунтовується державний устрій України.

Не меншою заслугою П. Орлика є його піонерська для вітчизняної політико-правової думки спроба теоретично обґрунтувати невід'ємне право українського народу на створення незалежної національної держави й переконати європейських політиків у необхідності її визнання. Аналізовані політико-правові трактати П. Орлика - важливі документи, які сигналізували європейським державам про значимість української справи. Впадає в око загальна подібність за змістом і формою основної канви боротьби за незалежність Української держави на початку XVIII та XXI століть.

Енергійна, вперта та невтомна праця П. Орлика не могла залишитися безрезультатною. Насамперед, вона започаткувала процес налагодження стабільних зв'язків України з Європою, що пережила тривалий шлях безсумнівних успіхів, залишаючись актуальною і для сьогоденної незалежної України.

1. Андрусяк М. Зв'язки Мазепи із Станіславом Лецинським і Карлом XII // ЗНТШ. - 1933. - Т.152. - С. 35-61. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://shron.chtyvo.org.ua/Naukove_tovarystvo_imeni_Shevchenka/Zapysky_Tom_152.pdf; Борис Крупницький. Гетьман Мазепа та його доба. - К.: Україна, 2003. - 240с. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.mazepa.name/history/krupnicki-1.html>; Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. - К., 1994. - 105с. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.mazepa.name/history/mazepyntzi.html>.
2. Депутаты требуют завести уголовное дело на Михаила Горбачева. - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://izvestia.ru/news/568959>.
3. Кононенко В. "РАСТА ЕТ CONSTITUTIONES ..." між традиційним і модерним конституціоналізмом / В. Кононенко // Український історичний збірник / Гол. ред. Т. Чухліб. НАН України. Інститут історії України, Рада молодих вчених. - Вип. 14. - К.: Інститут історії України, 2011. - С.17-33; Кресін О. В. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття: Монографія / О.В. Кресін. - К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2001. - 468 с.; Струкевич О.К. "Пакти й Конституції законів та вольностей війська Запорозького" (політико-культурний аналіз) / О.К. Струкевич // "Істину встановлює суд". Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. - Т.2. Наукові студії / НАН України; Ін-т історії України; Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. - К., 2004. - С. 348-363; Чухліб Т. Ідеальна держава в Україні? Козацький проект 1710 року / Т. Чухліб. - К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2011. - 103 с.
4. Кресін О. В. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття: Монографія / О.В. Кресін. - К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2001. - 468 с.
5. Пилип Орлик. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D0%BF_%D0%9E%D1%80%D0%BB%D0%B8%D0%BA.
6. Орлик, Пилип. Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибр. твори / Пилип Орлик / Упоряд. та примітки М.Трофимука (латинські тексти), В.Шевчука. - К.: МАУП, 2006. - 736 с.
7. Рендюк Т.Г. Пилип Орлик: молдавські та румунські шляхи / Т. Г. Рендюк. - Чернівці: Букрек, 2013. - 240 с.
8. Список наукової та популярної літератури щодо Конституції П.Орлика - Див.: Чухліб Т. Ідеальна держава в Україні? Козацький проект 1710 року / Т. Чухліб. - К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2011. - С. 84-102.
9. Терлюк І. Я. Політико-правова доктрина козацького державотворення: нарис історії української державної ідеї / І. Я. Терлюк, І. М. Флис. - Львів: Вид-во Тараса Сороки, 2008. - 300 с.
10. Терлюк І. Формування і розвиток у вітчизняній політико-правовій думці концепції України як Малоросії (до витоків російських імперських ідеологем) / І. Терлюк // Вісник Нац. ун-ту "Львівська політехніка". - № 782. - Юридичні науки. - Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2014. - С. 141-146.
11. Україна готова до можливого нападу Росії, - Клімкін. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://ua.zmi.org/article/376415081>.
12. 300 років Конституції гетьмана України Пилипа Орлика: проблеми становлення і розвитку українського державотворення: матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції / Львівська міська рада, Львівський державний університет внутрішніх справ, Міжнародна асоціація істориків права. - Львів: ЛьвДУВС, 2010. - 284 с.